

УДК [2-67+322+342]:355(477)

DOI <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i2.2333>**О. Золотарьова,**доцент кафедри правових дисциплін
Одеського інституту

ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

ПІДСТАВИ ПРИПИНЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ УПЦ МП В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

За 30 років незалежності України, а особливо з 2014 року – після Революції Гідності і від початку російської агресії проти України, Українська православна церква Московського Патріархату (УПЦ МП), яка насправді мала би називатися «Російська православна церква в Україні», неодноразово відкрито виявляла свою антиукраїнську та антидержавну позицію, а її служителі з 2014 року порушували принципи суверенітету Української держави. Патріарх РПЦ Кіріл (Гундяєв) прямо благословив повномасштабну агресію РФ проти України і після літургії на свято Торжества православ'я у Москві подарував ікону командувачу Росгвардії Віктору Золотову. Причому, на тлі руйнувань храмів цієї конфесії від російських обстрілів, загибелі священників, монахів та вірян від рук агресорів, багато священників та громад РПЦ висловили небажання бути в одній структурі з Московським патріархатом. Проте керівництво УПЦ МП донедавна зберігало підпорядкування центру в Москві, що прямо загрожує національній безпеці України. Така ситуація актуалізувала питання про можливість законодавчої заборони діяльності УПЦ МП в Україні в умовах війни.

Проблемі діяльності Православних церков України і становлення Помісної автокефальної церкви, ролі церкви у політичних трансформаціях посткомуністичного простору, пра-

вовому аналізу реалізації свободи совісті та віросповідання в Україні присвячено дослідження А. Арістової, В. Єленського, С. Здіорука, О. Красильнікової, А. Колодного, Ю. Лінніка, М. Лубської, С. Савойської, О. Саган, П. Сауха, Л. Філіповича, Є. Хілько, Ю. Чорномореця, С. Шкіля, Л. Шугаєвої, О. Щьоткіної, А. Юраша, П. Яроцького та інших. Але після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну постало нагальне питання для дослідження: чи можна, не порушуючи свободи совісті і віросповідання, заборонити діяльність Російської православної церкви в Україні та її української структури – УПЦ Московського патріархату.

Поставимо за мету нашого дослідження проаналізувати можливість законодавчо заборонити діяльність УПЦ МП у період сучасної війни Росії проти нашої держави, залишаючи за лаштунками нашого дослідження питання спорів про канонічність Православної церкви України (ПЦУ) та РПЦ, з точки зору церковного права, причини небажання багатьох парафій УПЦ МП приєднатися до ПЦУ, значення автокефальної церкви, що діє на основі отриманого Томосу, для розвитку державності України, які ми вже аналізували раніше [1; 2].

Тим більше, що окремі міста і регіони, не дочекавшись такої заборони, вже заборонили діяльність УПЦ МП

у своїх громадах: у Стрийській громаді та місті Борислав Львівської області [3], у Львівській області загалом [4], у м. Конотоп Сумської області [5], у м. Бровари Київської області [6], а взагалі з 15 грудня 2018 року 1010 релігійних громад та монастирів заявили про перехід з УПЦ (МП) до ПЦУ (станом на 22 червня 2022 року), причому 447 громад (44,3 %) з них – з моменту повномасштабного вторгнення Росії 24 лютого 2022 р. [7]. За словами митрополита Київського і всієї України Єпіфанія, «протягом трьох останніх місяців до Православної церкви України з боку Московського патріархату доєдналося близько 600 нових громад» [8], різниця в цифрах, на наш погляд, виникла через те, що не завершено юридичне оформлення переходу низки громад. Зміна церковної юрисдикції здійснюється згідно з ч. 2. ст. 8 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [9], зміни до якого з цього питання внесено 17 січня 2019 року [10].

Цілком логічно, що в цих умовах наприкінці березня 2022 р. у Верховній Раді України було зареєстровано два законопроекти щодо заборони в Україні УПЦ МП: законопроект № 7204 «Про заборону Московського патріархату на території України» авторства Оксани Савчук, представниці партії «Свобода» [11], та альтернативний проект закону № 7213 – від Інни Совсун та групи депутатів з фракції «Голос» [12]. Останній законопроект пропонує статтю 3 Закону «Про свободу совісті та релігійні організації» доповнити абзацом п'ятим такого змісту: «Для охорони громадської безпеки та порядку забороняється діяльність релігійних організацій (об'єднань), які безпосередньо або як складові частини іншої релігійної організації (об'єднання) входять до структури (є частинами) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) яких знаходиться за межами України в державі, яка

законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України.». У проекті Закону є перехідні положення, де сказано, що упродовж місяця Кабмін має вжити дії для припинення прав власності, оренди на майно тощо. Це означає, що з моменту прийняття закону релігійні громади як юридичні особи перестають існувати, а громади парафіян приймають рішення, чи вони саморозпускаються, чи переходять до ПЦУ. Очікувано, що таке рішення, в разі його прийняття, було б оскаржене УПЦ МП у судовому порядку як таке, що порушує свободу віросповідання. Проте, слід врахувати, що в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» є стаття 16, що прямо передбачає підстави припинення діяльності релігійних організацій, то більш логічним вбачається внесення змін саме до цієї статті, а не до статті 3, як пропонує автор зазначеного законопроекту.

Законопроект № 7204 Оксани Савчук складається з п'яти статей. Він декларує заборону діяльності УПЦ Московського патріархату як частини РПЦ та націоналізацію усього майна найвищих керівних органів РПЦ в Україні упродовж 48 годин після вступу закону в силу. Проектом проголошено, що релігійні громади УПЦ МП можуть змінити підлеглість та перейти до складу ПЦУ протягом 14 днів, якщо матимуть таке бажання, при цьому майно їхніх церков залишається в управлінні громад, а в разі відсутності бажання релігійних громад змінити підлеглість їхнє майно вилучається на користь місцевих громад, а діяльність припиняється. За проектом, Києво-Печерська, Почаївська, Святогірська лаври та інші архітектурні пам'ятки державного чи місцевого значення повертаються и власність держави чи місцевих громад. Причому, під час зміни підлеглості релігійних громад, монастирів і духовних навчальних закладів

Московського патріархату СБУ здійснює перевірку інформації щодо антиукраїнської діяльності або колабораціонізму з російським агресором та, у разі підтвердження цієї інформації, притягає винних до кримінальної відповідальності [11].

Аналізуючи ці законопроекти, слід зазначити, що, з огляду на політичну доцільність в умовах війни, коли народ об'єднався у боротьбі з агресором, заборона УПЦ МП не є простою справою. Тому радник голови Офісу Президента Михайло Подольак, коментуючи ці законопроекти, критично висловився щодо ідеї заборони в Україні УПЦ МП, бо «ми можемо отримати конфлікт внутрішній, а нам сьогодні єдність, яку продемонструвала Україна всьому світу, набагато принциповіша і набагато важливіша» [13]. Крім того, Собор самої УПЦ МП 27 травня 2022 р. прийняв Постанову, якою засудив війну, закликав країни до перемовин і ухвалив відповідні доповнення і зміни до Статуту про управління Української Православної Церкви, «що свідчать про повну самостійність і незалежність Української Православної Церкви» [14]. Разом з тим, ще за два тижні до того, 12 травня 2022 р., той самий Собор констатував, що «мають місце випадки ухвалення органами місцевого самоврядування незаконних рішень про заборону або обмеження діяльності місцевих релігійних громад УПЦ. З мовчазної згоди або ж за активного втручання місцевої влади активізувалися захоплення храмів УПЦ... Усі ці факти є наслідком помилкової релігійної політики часів президентства П. О. Порошенка та руйнівної ідеології так званої Православної церкви України. Переконані, що саме така діяльність попередньої влади та ПЦУ і стала одним з приводів військового вторгнення в Україну» [15].

Така недавня агресивна антиукраїнська позиція і повідомлення в «Українській правді» від 27.05.2022 р., де

служитель УПЦ МП каже журналісту: «...Церква від'єдналась адміністративно. Але ми зберегли духовне спілкування з Москвою. Пропонували деякі делегати не поминати патріарха Кирила, але це не підтримали. Ми поминаємо його, щоб Бог зробив його кращим... Всі рішення базуються на Грамоті про автономію та самоуправління, яку УПЦ вручив покійний патріарх Алексій II в 1990 році» [16] (а там УПЦ МП оголошено самокерованою частиною Руської Православної Церкви), – дозволяє висловити обґрунтоване припущення, що Постанова Собору УПЦ від 27 травня є спробою церкви МП уникнути її заборони законодавчим шляхом.

За статтею 35 Конституції України, «кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей» [17]. Аналогічні норми передбачено у ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (ООН, 1966) [18] і в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» [9].

Постає питання: чи можна за зазначеними у вказаних вище двох законопроектах підставами припинити діяльність УПЦ МП, не порушуючи конституційні основи свободи совісті та віросповідання. Безумовно, цей принцип не може бути використаний з метою загрози національній безпеці та незалежності держави. Тому стаття 16 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» прямо передбачає причини припинення діяльності релігійної організації:

– у зв'язку з її реорганізацією (поділом, злиттям, приєднанням) або ліквідацією, відповідно до її власних настанов;

– у разі порушення релігійною організацією, що є юридичною особою, положень цього Закону та інших законодавчих актів України її діяльність може бути припинено також за рішенням суду.

У судовому порядку діяльність релігійної організації припиняється лише у випадках [9]:

1) вчинення релігійною організацією дій, недопустимість яких передбачена статтями 3 (Право на свободу совісті), 5 (Відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави) 17 (Користування майном, яке є власністю держави, громадських організацій або громадян) цього Закону;

2) поєднання обрядової чи проповідницької діяльності релігійної організації з посяганнями на життя, здоров'я, свободу і гідність особи;

3) систематичного порушення релігійною організацією встановленого законодавством порядку проведення публічних релігійних заходів (богослужінь, обрядів, церемоній, походів тощо);

4) спонукання громадян до невиконання своїх конституційних обов'язків або дій, які супроводжуються грубими порушеннями громадського порядку чи посяганням на права і майно державних, громадських або релігійних організацій;

5) засудження її уповноважених осіб за вчинення кримінального правопорушення проти основ національної безпеки України, передбаченого статтею 111¹ Кримінального кодексу України (цей пункт додано згідно із Законом № 2107-IX від 03.03.2022) [19]. Аналіз цих підстав дозволяє припустити можливість застосування для заборони діяльності УПЦ МП в умовах війни лише пункту 5 ч. 4 ст. 16 цього Закону.

І жодна з цих перелічених підстав не дає можливості заборонити діяль-

ність церкви. Щодо п. 5 про вчинення кримінального правопорушення проти основ національної безпеки України, стаття 111-1 Кримінального кодексу України «Колабораційна діяльність» включає 8 частин, які передбачають різні санкції аж до довічного позбавлення волі [20]. Разом з тим, виникає низка питань: скільки часу триватиме притягнення до кримінальної відповідальності і засудження представників УПЦ МП (поки чекати цього, церква може довгий час вільно діяти в Україні); чи можна вважати священика чи диякона УПЦ МП «уповноваженою особою», або лише архієреїв, у контексті п. 5 ч. 4 ст. 16 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (це питання потребує тлумачення); навіщо окремий законопроект про заборону церкви, пов'язаної з країною-агресором, якщо можна застосувати вказаний пункт 5 зазначеної статті, але він потребує корегування.

Таким чином, можна зробити наступні **висновки**. Скоріш за все, подані до Верховної Ради України законопроекти про заборону УПЦ МП у нинішній редакції навряд чи будуть прийняті через політичні та юридичні причини. Доцільно додати до ст. 16 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» уточнення, кого слід вважати «уповноваженою особою» релігійної організації, або необхідно додати до ч. 4 цієї ж статті пункт 6, який у період воєнного стану прямо забороняє в Україні діяльність релігійних організацій, пов'язаних з країною-агресором. Проблема залишається актуальною і потребує подальшої законотворчої роботи.

У статті досліджено можливі підстави заборони діяльності релігійної організації, пов'язаної з країною-агресором. Проаналізовано два законопроекти з цього питання – законопроект № 7204 «Про заборону Московського патріархату на території України» авторства

Оксани Савчук, представниці партії «Свобода», та альтернативний проєкт Закону № 7213 – від Інни Совсун та групи депутатів з фракції «Голос». Відмічено, що Українська православна церква Московського Патріархату (УПЦ МП), яка насправді мала би називатися «Російська православна церква в Україні», неодноразово відкрито виявляла свою антиукраїнську та антидержавну позицію, а її служителі з 2014 року порушували принципи суверенітету Української держави. Патріарх РПЦ Кіріл (Гундяєв) прямо благословив повномасштабну агресію РФ проти України. На тлі руйнувань храмів цієї конфесії від російських обстрілів, загибелі священників, монахів та вірян від рук агресорів, багато священників та громад РПЦ висловили небажання бути в одній структурі з Московським патріархатом. Проте керівництво УПЦ МП донедавна зберігало підпорядкування центру в Москві, що прямо загрожує національній безпеці України. Така ситуація актуалізувала питання про можливість законодавчої заборони діяльності УПЦ МП в Україні в умовах війни.

Тому це питання і стало метою дослідження. Автор констатує, що окремі міста і регіони, не дочекавшись такої заборони, вже заборонили діяльність УПЦ МП у своїх громадах, проте в основі цих рішень – політична доцільність. Аналізуючи законопроект № 7204, автор наголошує, що в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» є стаття 16, яка прямо передбачає підстави припинення діяльності релігійних організацій, то більш логічним вбачається внесення змін саме до цієї статті, а не до статті 3, як пропонує автор зазначеного законопроекту. Законопроект № 7204, що пропонує заборону УПЦ МП і перехід парафій до ПЦУ, також не

базується на принципі свободи совісті і віросповідання, і таку заборону очікувано буде оскаржено в суді. Аналізуючи ці законопроекти, автор вважає, що, з огляду на політичну доцільність в умовах війни, коли народ об'єднався у боротьбі з агресором, заборона УПЦ МП не є простою справою, бо може привести до нового розколу православних громадян України. Автор висловлює обґрунтоване припущення, що Постанова Собору УПЦ від 27 травня 2022 р. про «повну самостійність і незалежність Української Православної Церкви» є спробою церкви МП уникнути її заборони законодавчим шляхом. Проаналізовано підстави припинення діяльності релігійної організації за чинним законодавством України. Висловлено думку, що подані до Верховної Ради України законопроекти про заборону УПЦ МП у нинішній редакції навряд чи будуть прийняті через політичні та юридичні причини. Автор пропонує додати до ст. 16 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» уточнення, кого слід вважати «уповноваженою особою» релігійної організації, а до ч. 4 цієї ж статті – пункт б, який у період воєнного стану прямо забороняє в Україні діяльність релігійних організацій, пов'язаних з країною-агресором. Проблема залишається актуальною і потребує подальших досліджень.

Ключові слова: свобода совісті, УПЦ МП, ПЦУ, підстави припинення діяльності релігійної організації, колабораційна діяльність.

Zolotarova O. Grounds for termination of UOC-MP activity under martial law: political and legal aspect

The article examines the possible grounds for banning the activities of a religious organization associated with the aggressor country. Two bills

on this issue were analyzed – Bill 20 7204 "On the Prohibition of the Moscow Patriarchate on the Territory of Ukraine" by Oksana Savchuk, a representative of the Svoboda party, and an alternative bill № 7213 – by Inna Sousun and a group of deputies from the Voice faction. It is noted that the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate (UOC-MP), which should actually be called the "Russian Orthodox Church in Ukraine", has repeatedly openly expressed its anti-Ukrainian and anti-state position, and its officials since 2014 violated the principles of Ukrainian state sovereignty. ROC Patriarch Kirill (Gundyaev) directly blessed the full-scale aggression of the Russian Federation against Ukraine. Against the background of the destruction of churches of this denomination by Russian shelling, the death of priests, monks and believers at the hands of the aggressors, many priests and communities of the ROC expressed reluctance to be in the same structure with the Moscow Patriarchate. However, until recently, the leadership of the UOC-MP maintained subordination of the center in Moscow, which directly threatens the national security of Ukraine. This situation raised the question of the possibility of a legislative ban on the activities of the UOC-MP in Ukraine during the war.

Therefore, this question became the purpose of the study. The author states that some cities and regions, without waiting for such a ban, have already banned the activities of the UOC-MP in their communities, but these decisions are based on political expediency. Analyzing the bill № 7204, the author emphasizes that in the Law of Ukraine "On Freedom of Conscience and Religious Organizations" is Article 16, which directly provides grounds for termination of religious organizations, it is more logical to amend this article rather than Article

3, as suggested by the author of this bill. Bill № 7204, which proposes a ban on the UOC-MP and the transition of parishes to the PCU, is also not based on the principle of freedom of conscience and religion, and such a ban is expected to be challenged in court. Analyzing these bills, the author believes that, given the political expediency, when the people united in the fight against the aggressor, the ban of the UOC-MP is not an easy task, because it could lead to a new split of Orthodox citizens of Ukraine. The author makes a reasonable assumption that the Resolution of the UOC Council of May 27, 2022 on "full independence and autonomy of the Ukrainian Orthodox Church" is an attempt by the MP Church to avoid its prohibition by law. The grounds for termination of a religious organization under the current legislation of Ukraine are analyzed. The opinion is expressed that the draft laws submitted to the Verkhovna Rada of Ukraine banning the UOC-MP in its current version are unlikely to be adopted for political and legal reasons. The author proposes to add to Art. 16 of the Law of Ukraine "On Freedom of Conscience and Religious Organizations", specifying who should be considered an "authorized person" of a religious organization, and to Part 4 of the same article – paragraph 6, which during martial law explicitly prohibits the activities of religious organizations in Ukraine, associated with the aggressor country. The problem remains relevant and needs further research.

Key words: freedom of conscience, UOC-MP, PCU, grounds for termination of religious organization, collaborative activity.

Література

1. Золотарьова О. А. До питання про правові підстави відокремлення Української православної церкви від Московського патріархату. Релігія і права

людини. Філософія. Богослов'я. Наука. *Мат. Міжнародної наукової конференції (м. Одеса, 21–22 вересня 2018 р.)* Одеса : ОДУВС, 2018. С. 15–19.

2. Золотарьова О. А. Проблеми відокремлення Української православної церкви від Московського патріархату. *Доґа/Докса. Збірник наукових праць з філософії та філології (ОНУ імені І. І. Мечникова; Одеська гуманітарна традиція)*. 2(30) Про сакральне – 2. 2018. С. 53–62. DOI: [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2018.2\(30\).146553](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2018.2(30).146553)

3. У Стрийській громаді на Львівщині заборонили діяльність УПЦ МП. 26 травня 2022. URL: <https://portal.lviv.ua/news/2022/06/14/lvivska-oblrada-zaklykala-zaboronyty-v-ukraini-upts-moskovskoho-patriarkhatu> (дата звернення: 25.06.2022).

4. Львівська облрада закликала заборонити в Україні УПЦ МП. 14 червня 2022. URL: <https://portal.lviv.ua/news/2022/06/14/lvivska-oblrada-zaklykala-zaboronyty-v-ukraini-upts-moskovskoho-patriarkhatu> (дата звернення: 25.06.2022).

5. У Конотопі заборонили церкву московського патріархату. URL: <https://portal.lviv.ua/news/2022/05/05/u-konotopi-zaboronyly-tserkvu-moskovskoho-patriarkhatu> (дата звернення: 25.06.2022).

6. У Броварах на час війни заборонили церкву московського патріархату. 06 травня 2022. URL: <https://portal.lviv.ua/news/2022/05/06/u-brovarakh-na-chas-vijny-zaboronyly-tserkvu-moskovskoho-patriarkhatu> (дата звернення: 25.06.2022).

7. Перехід церковних громад до ПЦУ. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%85%D1%96%D0%B4_%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B (дата звернення: 25.06.2022).

8. Єпіфаній розповів, скільки від початку війни церковних громад УПЦ МП перейшли до ПЦУ. ТСН. URL: <https://tsn.ua/ato/epifaniy-rozproviv-ski-lki-vid-pochatku-viyni-cerkovnih-gromad-ucp-tr-pereyshli-do-psu-2078056> (дата звернення: 25.06.2022).

9. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України 23 квітня 1991 року № 987-XII Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, № 25, ст. 283.

10. Про внесення змін до деяких законів України (щодо підлеглості релігійних організацій та процедури держав-

ної реєстрації релігійних організацій зі статусом юридичної особи): Закон України від 16.01.2019 № 4128-д. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH36O7LA.html (дата звернення: 25.06.2022).

11. Про заборону Московського патріархату на території України: законопроект № 7204. Картка законопроекту. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39276> (дата звернення: 25.06.2022).

12. Про внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» щодо заборони діяльності релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України: законопроект № 7213. Картка законопроекту. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39269> (дата звернення: 25.06.2022).

13. Подоляк М. Інтерв'ю 31 березня 2022. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=CFRsrV7M2ko&t=580s> (дата звернення: 25.06.2022).

14. Постанова Собору Української Православної Церкви від 27 травня 2022 р. URL: <https://www.facebook.com/221488881199991/posts/pfbid02pXCM8zyUhJK326gnVXfJJ3SmuHVLYeTTPTBaApf5SuAnEgBv1QqhArX5zoKrmYZSl/?d=n> (дата звернення: 25.06.2022).

15. Злочинні дії проти УПЦ містять ознаки диверсії і є наслідком помилкової релігійної політики попереднього Президента — Заява Священного Синоду, 12.05.2022. Сайт УПЦ. URL: <https://news.church.ua/2022/05/12/zlochinni-diji-proti-upc-mistyat-oznaki-diversiji-je-naslidkom-pomilkovoji-religijnoji-politiki-poperednogo-prezidenta-zaavasyashhennogo-sinodu/> (дата звернення: 25.06.2022).

16. УПЦ МП відділиться від РПЦ адміністративно, але збереже духовне спілкування — джерела. Роман Романюк, 27 травня 2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/05/27/7349010/> (дата звернення: 25.06.2022).

17. Конституція України. Київ : Право, 2021. 76 с.

18. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ООН, 1966). Ратифікація від 19.10.1973. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 25.06.2022).

19. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення відповідальності осіб, які здій-

снювали колабораційну діяльність: Закон України від 3 березня 2022 року №2107-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2107-20#n36> (дата звернення: 25.06.2022).

20. Кримінальний кодекс України. Станом на 15 квітня 2022 року. Київ: Професіонал, Центр навчальної літератури, 2022. 200 с.

